

Osiris kézikönyvek

Sorozatszerkesztő
GYURGYÁK JÁNOS

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

KÖNYVTÁROSOK KÉZIKÖNYVE

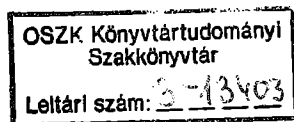
2. kötet FELTÁRÁS ÉS VISSZAKERESÉS

Szerkesztette
HORVÁTH TIBOR – PAPP ISTVÁN

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Osiris Kiadó • Budapest, 2001

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Szerzők, 2001

© Osiris Kiadó, 2001

Tartalom

Előszó	11
1. fejezet	
A FELDOLGOZÁS EGYSÉGEI ÉS A FELTÁRÁS CÉLJA	
(Horváth Tibor)	15
1.1. Az információ azonosítása	17
1.2. A feltárás szintjei	20
1.3. A szurrogátum	23
1.4. A feltárás célja	27
1.5. A katalógusok	29
Irodalom	34

Előszó

Kézikönyvünknek ez a második kötete viselhetné az ismeretszervezés alcímet is. Az első kötet a könyvtár- és információtudománynak arra az elterjedt álláspontjára helyezkedett, hogy feladata az eredeti szövegek, dokumentumok reprezentációinak létrehozása az eredetiben élő relációk átmentésével. Jelen kötet arra keresi a választ, hogyan kell az eredeti képviselőjében megjelenő reprezentációt, helyettesítőt, szaknyelven szurrogátumot megalkotni oly módon, hogy az ne csak rámutató, vezérlő helyettesítő, hanem az eredeti információnak valódi képviselője, lényegének tömör megjelenítője legyen.

Közben két folyamatot kellett érzékletessé tenni. Az első az, miképpen vált a pedánsan rendszerező könyvtártudomány néhány lépésben információtudománnyá. A másik folyamatot a tartalmi-tematikai feldolgozás állomásai mutatják. Ennek során az osztályozásban és indexelésben a századelő csak tematikai jelzésekkel élő, elnagyolóan csoportosító eljárásait olyan szintaktikai módszerek váltották fel, amelyek az eredeti szöveg fogalomrendszerére épülő indextételt hoznak létre az eredeti szöveg relációival – így közelítve meg az eredeti szöveg, dokumentum, szellemi alkotás egyediségét. Eközben válnak mind szorosabbá szakmánk kapcsolatai a szintén új alapelvekkel megújuló nyelvészettel. Szinte minden évtizednek megvolt ehhez a paradigmája, s ezek változásai érzékelhető folyamattá állottak össze. A második kötet nem arról szól tehát, hogy milyen eljárások léteznek, hanem arról, hogy hogyan kapcsolódnak egymáshoz, és hogy mindegyik stációból valami továbbhagyományozódott a rákövetkezőre. A relációkat tükröző osztályozásból és indexelésből már könnyű átlépni például a hipertext rejtelmeibe, hiszen a szövegben itt az asszociációk útján bolyonghatunk s kereshetjük meg a kívánt szöveghelyeket.

Közben megváltoztak a követelmények tételeink azonosítására is. Nemcsak sokoldalúbb, hanem sokkal pontosabb és finomabb megkülönböztetéseket biztosító adatelemekből épülnek fel ma már a bibliográfiai tételek, amelyekkel szemben alapvető követelmény a nemzetközi illeszthetőség és csereszavatosság is.

Az eredmény adatbázisok, katalógusok, bibliográfiák sokféleségében testesül meg. Ezért kell ebben a kötetben szólni a bibliográfiákról is, mert ők az adatbázisok elődei, vagy mai megjelenésükben az adatbázisok változatai. A visszakere-

sés és tájékoztatás műszerparkjának átváltása a papíralapról az elektronikusra új megvilágításba helyezi, bár nem kérdőjelezi meg a régi alapelveket, s lehetővé teszi, hogy a globális, virtuális könyvtárban néhány lépéssel közelebb kerüljünk néhány régi álom megvalósulásához.

A kötet nem vállalta, hogy konkrét eljárások alkalmazási szintű ismertetését vagy a komplett bibliográfiai apparátus felsorolását nyújtsa. Fontosabbnak tartotta az időben kibomló gondolatok, az összefüggések felmutatását, az ellentmondások és a megoldásra váró feladatok megnevezését.

Már az első kötet is küzdött azzal a nehézséggel, hogy a könyvtári és tájékoztatási intézmények más-más fejlettségi szinten élnek. Ezért nehéz a mondandót úgy megfogalmazni, hogy a még manuálisan dolgozókhoz is szóljon, de a másik oldalon a szövegtárolás vagy automatikus osztályozás és referálás nehézségeivel birkózók számára is hasznos legyen. Az egyenlőtlen fejlődés feszítő erejére azt az esetet idézzük, melynek során az ALA chicagói konferenciáján 1956-ban egy kiváló kolléga azt javasolta, hogy a számbavétel tárgya ne csak a könyv legyen, hanem a közlés bármely műfaja, s akkor őt futurologusnak minősítették. (A mi Szinnyei Józsefünk egyébként ezt hirdette már bő száz esztendővel ezelőtt.) Amerikai kollégánk a szakma megcsontosodott rétegének kívánta felnyitni a szemét, a fáziskiesést okozó gátakat akarta lebontani. Ugyanis a világ nagy hagyományú referáló, információs intézményei nem veszik figyelembe a könyvtári világ akár szabványokban megtestesülő előírásait és ajánlásait, ha azok akadályozzák őket abban, hogy a maguk útját járják, szorosan igazodva a szolgált szaktudomány struktúrájához. Még mindig érezhető egy intézményen, hogy könyvtári vagy dokumentációs gyökerei vannak-e, pedig a két szakma lényegi azonosságát mindkét oldalon deklarálták.

Ezek a fázisbeli különbségek egyfajta hullámmást okoznak a kézikönyvben, ami talán nem hiba, hanem a helyzet következménye. A szerkesztők mindenesetre igyekeztek a szakmai „state-of-the-art” tükröztetésére inteni a szerzőket.

A kötet mondanivalója nem korlátozódik könyvtárakra és tájékoztatási szervezetekre. Ha szóval nincs is mindig kimondva, alkalmazható bárhol, ahol az adatbázisok, kereső rendszerek a szakirodalom feldolgozásához hasonló modellekkel jeleníthetők meg, azaz objektumok, létesítmények, személyek, adatok, jelenségek stb., illetve ismérveik kapcsolatrendszerével: a feldolgozási egységek megválasztása után ezeket azonosítani kell, majd meghatározott kapcsolatok segítségével az ismérveket tárolandó és visszahívható tételekké kell integrálni.

A várható harmadik kötet a könyvtári rendszerrel és a könyvtártípusokkal foglalkozik majd. Itt történik meg a könyvtári üzemnek mint rendszernek a leírása, a könyvtári szolgáltatások változatos skálájának bemutatása. A negyedik, a zárókötet az érintkező tudományokkal, szakterületekkel kialakult szimbiózist igyekszik bemutatni (könyvtárjog, könyvtárszociológia, a könyvtár mint épület, technika a könyvtárban stb.), ám nem célja a határtudományok alapjainak tárgyalása.

Még egy kötetről kell szólnunk, amely a kézikönyv függelékét fogja adni, és

saját szakmánk forrásértékű dokumentumaihoz, összefoglalásaihoz, alapvető folyóirataihoz, adattáraihoz stb. fog szakirodalmi kalauzul szolgálni.

Ennyiben megváltozik a kézikönyv struktúrája az első kötet előszavában ígértekhez képest, amiért elnézést kérünk az Olvasótól.

A szerkesztők

I. fejezet

A FELDOLGOZÁS EGYSÉGEI ÉS A FELTÁRÁS CÉLJA

Horváth Tíbor

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

1.1. Az információ azonosítása

Bármilyen eljárást, technológiát alkalmaznak a különböző feltárási folyamatok, első lépésként az információnak, az ismeretnek azt a mennyiségét, részét kell meghatározni vagy kiválasztani, amely a folyamatok további szakaszaiban egy egységként kezelendő.

A könyvtárak hagyományosan, különösebb elvi megfontolás nélkül, általában azt a gyakorlatot követik, hogy egy-egy fizikailag elkülönülő ismerethordozót tekintenek egy feldolgozási egységnek. A könyvtárak katalógusaiban egy könyv, egy folyóirat (cím vagy kötet), egy térkép, egy kotta stb. vált egy tétellé. Analitikus feldolgozás esetében (például gyűjteményes kötetek, folyóiratszámok tanulmányonkénti, a hanglemezek művenkénti számbavétele és leírása) lazultak ennek a gyakorlatnak keretei. Ismeretes az is, hogy a folyóiratok repertorizálása minduntalan beleütközött abba a kérdésbe, hogy rövid hírek, eseményekről néhány mondatos tudósítások, reklámok és hasonló kis ismeretkvantumok hogyan is kezelendők? Hasonlóképpen az enciklopédiák, helységnévtárak, általában a faktográfiai eszközök az ismereteknek egészen más feldarabolását kívánták meg; de az ún. lexikai egységeket ezeknél is nagyon gondosan, terjedelmükben a nagy szórást elkerülve kellett meghatározni. Esetükben még lehet arra hivatkozni, hogy nem kimondottan gyűjteményi problémáról van szó. Ám a modern könyvtárakban lehetetlen a gyűjteményt a publikálás hagyományos műfajaira korlátozni; elegendő az elektronikus hordozókra utalni. Más példák is felhozhatók: egy kábelipari szakkönyvtár gyűjthet kábelmetszeteket is, irodalmi szakkönyvtár írói portrékat, zenei szakkönyvtár hangszereket. A közkönyvtárak helyismereti gyűjteményei is tágítják, feszítik a „könyvtári gyűjtemény” hagyományos felfogását. Iskolai könyvtárakban a taneszközök említhetők, faliképektől a szoftverekig. A példák folytathatók.

A probléma azért fontos, mert a feltárási egységek megválasztása egyben az elérhető, visszakereshető egységeket is meghatározza. A könyvtár használója ezeket az egységeket fogja szolgáltatásként megkapni.

Az ismeretgazdálkodó könyvtár nem indulhat ki abból, hogy a feltárandó ismeretkvantumokat a fizikai hordozók keretei közé szorítja, mert a dokumentumok által porciózott ismeretek mennyisége vagy mennyiségi egységei nem a tudásgazdálkodás, a tudásipar szempontjai szerint alakulnak, hanem a szerzői, ki-

adói, kötetzeti, előállítási és terjesztési szempontok szerint. Nincs szó feltétlen szembenállásról, de egyezésükre sincs biztosíték. Van, amikor egy hordozón több információ egységet kell azonosítani, máskor pedig több dokumentum együttesen hordozza az azonosított információt. (Például ugyanarról a tárgyról több fénykép más-más szögből.)

Kézikönyvünk McKay (1969) nyomán az információ új egységeit vezette be. A metron az információ terjedelmének, „darabjainak” legkisebb egysége. Segítségével el lehet jutni az egyediségig, a még jelentéssel bíró legkisebb mennyiségig. Egy gondolat, egy tétel, egy adat, egy dallam, egy portré, egy hír, egy meghatározás tekinthető a tudás, az ismeret, az alkotás, az ábrázolás legkisebb egységének, metronjának. A szövegben egy metront nem egy mondat alkot, bár állhat akár egyetlen mondatból is. A metron ennél fogva a szöveget kvantálja, pontosabban a szöveg egységeként fogható fel. Kézenfekvő, hogy a „szöveg” a legtágabban értendő. (Lásd 1. kötet 1.4.)

A legközelebbi metronokból nagyobb egységek állnak össze, ahogyan a milliméterekből centiméterek, méterek kvantálhatók.

A logon arra ad választ, hogy hány legkevesebb ismérvvvel lehet a tudáskvantumot meghatározni ahhoz, hogy azonosítható és megkülönböztethető legyen. A logon tehát a választott egységre vonatkozó ismérvek minimális száma.

A megválasztott metrontartalomhoz meghatározott logontartalom (ismérvek sorozata) párosul és megfordítva. Minden metronnak megvannak a maga logonjai és megfordítva: a logontartalom (a független ismérvek egy halmaza) kijelöli azt a tudáskvantumot, amelyre vonatkozik. Ugyanannak a tanulmánynak, alkotásnak másképpen alakul a képe, ha megváltozik az egységek léptéke. Ez a követelmény tehát a metron- és logontartalom egységét mondja ki. (Sokaknak eszébe juthat a logikai állítások extenziójának és intenziójának egysége. Az analógia – talán a hasonlóságnál mélyebb összefüggés is – kétségtelenül fennáll.)

A követelmények azt is kizárják, hogy az ismeretek kvantálása mechanikus legyen. Monográfia például nem bontható fel tízoldalankénti részletekre. A kvantálásnak tartalmi-szemantikai szempont szerint kell megvalósulnia, úgy, hogy a létrejött szövegvantum összefüggő maradjon. Érvényesek rá a szövegtan feltételei: „koherens jelentésfolytonosság” legyen benne, „különböző strukturális viszonyokban álló mondat sorozatok” alkossák (Szikszainé 1999). Gondolatilag egységesnek és egésznek kell mutatkoznia akkor is, ha nagyobb szöveg, írásmű, alkotás része.

A fenti módon kapott feltárási egység a kognitívum. A kognitívum egy feltárási ismeretmennyiség ismérveivel együtt. Más szóval: kognitívum az az egység, amelyet az ismérvek meghatározott sorozata ír le.

Készíthető egy táblázat (mátrix) a következő módon. A kognitívumok c-vel, az ismérvek t-vel (*term, terminus*) jelölendők. A c-k legyenek a táblázat sorai, a t-k pedig oszlopai. A gyűjtemény n számú kognitívumból áll és őket m számú ismérv jellemzi. Ha a sor kognitívumát jellemzi az oszlop ismérve, akkor találkozásukhoz 1, ha nem jellemzi, akkor 0 kerül.

1. táblázat.
Kognitívum-ismérv mátrix

	t_1	t_2	...	t_j	...	t_m
c_1	0	1		0		0
c_2	1	0		0		0
...	...	...		...		...
c_i	0	1		1		1
...	...	...		...		...
c_n	1	0		1		0

A táblázatban egy sor (sorvektor) egy kognitívumot képvisel, és az, hogy melyik pozíciójában áll 1-es (nemzérus elem), azt mutatja, hogy melyik ismérvek (*term*) jellemzők rá. Egy oszlop (oszlopvektor) pedig egy ismérvet reprezentál, és az, hogy melyik pozíciójában áll 1-es (nemzérus elem), mutatja, hogy ehhez az ismérvhez mely kognitívumok tartoznak.

Ebben a példában bináris mátrix szerepel, mivel a táblázat csak 0-t és 1-et tartalmaz. A mátrix azonban nem feltétlenül bináris. Egy ismérv többé-kévesbé, erősebben vagy gyengébben vonatkozhat a kognitívumra; ezt kifejezve az 1 helyett írható 2, 3 stb., vagy írhatók törtszámok.

Ha a feltárás éppen egy dokumentumot tekint egy kognitívumnak, akkor a c-k helyére d-k írhatók és a kognitívum-ismérv mátrixot dokumentum-ismérv mátrix váltja fel.

A dokumentum-ismérv, illetve kognitívum-ismérv mátrix egyben egy könyvtár modellje: lényegét, legfontosabb jegyeit tükrözi egyszerű, elvont formában. A feldolgozásnak ehhez a mátrixhoz kell tartania magát, különösen az automatikus osztályozás, az automatikus tematikai csoportosítás során.

Praktikus okok, a rendelkezésre álló technológia korlátai miatt a könyvtári gyakorlatban általában az információhordozók fizikai egysége vette fel a kognitívum szerepét. Az újabb technológiák újabb lehetőséget kínálnak. Nem téveszthető azonban szem elől, hogy a kognitívumot nem lehet automatikusan előállítani; ehhez a feltárást végző személy elemző, ítélet- és szabályalkotó tevékenységére van szükség.

1.2. A feltárás szintjei

A könyvtár, tájékoztató szervezet maga dönt arról, hogy mekkora kvantumokban kívánja az információt feltárni. Az ismeretek feldarabolása a legkisebb egységekre is lehetséges, ám nem célravezető. Ezért ez a legkisebb feltárási egység inkább elméleti határesetnek tekintendő. (Hiszen könnyen előfordulhatna, hogy egy folyóiratcikket akár 10-15 egységre kellene bontani, ha következetesen a legkisebb egységek mélységében valósulna meg a feltárás.) Ekkora részletezésre nincs is szükség. Sőt, nemcsak technikailag, hanem a visszakeresés szempontjából is terhes, káros és zavaró indokolatlanul megsokszorozni az egységek számát.

A tájékoztatói szervezetek, a könyvtárak ma is rendszerint egy monográfiát, egy folyóiratcikket, egy szabadalmat, egy zeneművet, egy regényt stb. választanak a feltárás egységének. A dokumentumok által meghatározott kvantálásnak azonban több szintje alakulhat ki; már a múlt században megjelent az analitikus feldolgozás. Egy gyűjteményes kötetet például fel kell dolgozni a kötet egészének átfogó egységében, majd a részlettanulmányok mélységében. Folyóiratok esetében szintén ez a gyakorlat. Ha a több önálló műből álló dokumentum feltárása az „egy szellemi termék – egy egység” elvét követi, akkor a dokumentum leírása pusztán a szellemi termék forrásmegjelölésére szolgál.

Erősödik az a tendencia, amely mindinkább megváltoztatja ezt az uralkodó gyakorlatot. A kérések, kérdések növekvő hányada releváns szöveghelyekre vonatkozik. Ennek megfelelően kell az egységeket is meghatározni. Terminológiailag is érdemes elszakadni a hagyományos eljárásoktól, bevezetve a feltárásnak azokat a terminusait, amelyek az átalakuló technikához igazodnak. Ezzel kitágul a feldolgozási egység fogalma és megváltozik a feldolgozás folyamata. Terjedelmileg maradéktalanul befogadja a hagyományos egységeket és eljárásokat, de teret enged újabb, másként megválasztott egységeknek és eljárásoknak.

Akárhogyan is választják meg az egységeket, két alapszabályt meg kell tartani.

Soha nem tűzhető ki célul, hogy a választott egységek mérő- és logontartalma ugyanakkora és ugyanolyan legyen. Ennek elérése képtelenség. Azt is meg kell akadályozni, hogy ebben a tekintetben ugyanabban az adatbázisban, katalógusban, bibliográfiában nagy legyen a szórás: az egyik tétel nem tartalmazhat kötetre való tudásmennyiséget, ha a másikba csak recenziónyi ismeret szorult. Az első szabály tehát úgy szól, hogy biztosítani kell a keresőeszközök egyenletességét

azáltal, hogy a választott egységek logon- és metrontartalmuk terén nem mutatnak nagy szórást.

A másik alapelv arra vonatkozik, hogy egyetlen szinten nem valósítható meg a tartalmak kivetítése, leírása. Egy-egy szinten csak az mutatkozik meg, aminek mérete és mérete szerinti ismérvei abban a tartományban élnek vagy érvényesek. Egy példa: Luzsicza Lajos érsekújvári születésű festőművész megjelentette emlékiratait *Ifjúságom, Érsekújvár!* címmel. A feltárás során nyilván ismérvként kivetítésre kerül a festészet, az emlékirat, az Érsekújvár helynév, a szerző neve. Ám ebből nem derül még ki, hogy a mű közli az érsekújvári régi családneveket, vagy leírja a nagy hagyományokkal rendelkező búcsújárást és népszokásokat. Egy másik példa: a kereső arra kíváncsi, hogy Európában hány televíziókészülék jut ezer főre az egyes országokban. A gyűjteményben több ilyen táblázat is rejtezik, de ezt az információt tartalmazó könyveket egy kvantumnak tekintették és egyetlen ismérvvvel, a társadalmi kommunikáció témamegjelöléssel minősítették; egyébként helyesen. A kérdés mégis megválaszolatlan marad, mert ez esetben a kérdésnek és a feltárásnak más és más a szintje, eltérő a léptéke. Pedig a könyvek gyakran közölnek olyan táblázatokat, amelyek sehol máshol nincsenek meg. A feltárás ezekre a részletekre nem tér ki, mert átfogóbb szinten valósul meg. Az értékes adatok így elvesznek, mert nem tárták fel őket, nem is kereshetők vissza.

A feldolgozásnak több szintjét kell módszeresen bevezetni. A mélyebb szint egységeit a gyűjtemény funkciói szabják meg; az analízist nem lehet parttalanul végezni. (A Luzsicza-emlékiratok példáját folytatva kézenfekvő, hogy a búcsújárásra vonatkozó szövegkvantumot néprajzi vagy vallástörténeti gyűjtemény önálló egységként is feldolgozza, megmutatva azokat az ismérveket, amelyek nem a könyv egészére, hanem a kiválasztott részletekre vonatkoznak.)

A művészi alkotások feldolgozása is felvet néhány problémát. Minthogy minden műalkotás önmagában zárt egész, kézenfekvő lenne, hogy a feltárás egységeit ideális esetben az alkotások határozzák meg. A probléma fel sem tűnik akkor, ha például egy könyv tartalma regény, hiszen a könyv feldolgozása egyben a regény feldolgozása is. De ha egy könyv például több drámát vagy elbeszélést foglal magában, akkor a drámák, elbeszélések egyedi volta eltűnhet, mert a könyvtár a könyvet dolgozza fel. Viszont megvan az analízis lehetősége. Sőt, bizonyos feltáró eszközök egyenesen megkövetelik, hogy a feldolgozás egységei a műalkotások legyenek. A könyv, kötet, folyóirat, lemez csak a forráshely, a hordozó megjelöléseként szerepel. Főként bibliográfiák mélyülnek el a részletekben. (Példaként bármely személyi bibliográfia említhető. Babits Mihály ismert verse, *A lírikus epilógja* a Babits-bibliográfiában [Stauder Mária és Varga Katalin munkája] tizenöt helyen jelenik meg: a tankönyvek kivételével regisztrálja a vers összes megjelenését; egy tétel angol, cseh, finn, francia, lengyel, német, olasz, román fordításait sorolja fel. Ugyanebben a bibliográfiában önálló tétel a „Vidéken tartózkodván...” kezdetű helyreigazítást kérő, a rádióban elhangzott levél.)

A szépirodalom mintájára történhet a zeneművek egységeinek feldolgozása is, hiszen egy fizikai hordozón több zeneművet rögzíthetnek. Vigyázni kell tehát arra,

hogy az alkotások ne sikkadjanak el a dokumentum feldolgozása során. A zenei feltárásban nagy segítség az opus-szám, amely a zeneszerzők alkotásait azonosítja az életművet számba vevő műjegyzéken belül. (Az opus-szám független a dokumentumtól!)

Képzőművészeti alkotások (vagy reprodukcióik) feldolgozása is alkotásonként mehet végbe. Ettől eltérhetnek többalakos szobrok, szoborcsoporthok, festmények, emlékművek, ha a részleteknek is fontosság tulajdonítható. Filmek feldolgozásához a fentiekhez hasonló eljárás kínálkozik. Természetfilmek, dokumentumfilmek gyakran megkívánják, hogy a feldolgozás egységei snittenként alakuljanak vagy fontosnak ítélt snittek önálló egységként is megjelenjenek.

A fentiektől eltérő feltárási szempontok is lehetségesek. Fontosak lehetnek a művészi témák, egyes motívumok a szépirodalomban, a zenében, a képzőművészetben. (Jó példa erre az ún. Bompiani „*Dizionario letterario Bompiani delle opere...*”, amely páratlan igénnyel megírt világirodalmi lexikon. Lexikai egységeit művészi témák, illetve alakok adják.) A művészetekben nagyon sok a visszatérő, az írókat, festőket, zeneszerzőket századokon, évezredekken át megihlető téma. Antigonénak, Odüsszeusznak, a Biblia alakjainak, Trisztán és Izolda históriájának, Zsuzsanna és a vének esetének számtalan feldolgozása van. De ilyen téma a Hamlet, a Faust, Don Quijote is. A zenei motívumok, témák vándorlása, átiratai, az egyes festményeken ábrázolt tárgyak a feltárás fontos szempontjai. (Lásd ikonográfiák stb.)

1.3. A szurrogátum

Az információtudomány szűkebb feladata nem más, mint hogy létrehozza az eredeti szövegek reprezentációját. (Lásd 1. kötet 1.1.) A fentiek nyomán ez a feladat már pontosabban határozható meg: létrehozni a kognitívumok (vagy az eredeti dokumentumok, illetve részeinek) reprezentációját. Ennek a reprezentációnak szurrogátum a neve.

Az angol surrogate jelentése – helyettes, helyettesítő – visszavezethető a latin surrogo, subrogo (helyébe választ) szóra. Elkészülte után ugyanis a reprezentáció, azaz a szurrogátum az eredeti szöveg helyett, annak képviselőjében, annak tömörítéseként jelenik meg. A szurrogátum kerül az adatbázisokba, katalógusokba; visszakereséskor a szurrogátum jelenik meg találatként. Tőle lehet eljutni az eredeti szöveghez.

A tömörítés mértékétől függően a szurrogátum sokféle lehet. Eredeti dokumentumot, szöveget egyértelműen képviselhet egy kód, kódszám is. De kicsi az információtartalma, ha van egyáltalán. Másik végletként megvalósulhat a teljes szöveg tárolása. Sőt, a teljes szöveg kiegészülhet más adatokkal, például osztályozási jelzetekkel, azonosító kódokkal, minősítő jelekkel stb. A szurrogátumok tehát egy olyan tömörségi tartományban foglalnak helyet, amely az egyszerű (azonosító) kódtól a kibővített szövegig terjed.

A feltárás uralkodó gyakorlatában a fenti szélső esetek ritkán jelennek meg. A legelterjedtebb, tipikus szurrogátum részei a következők:

- ◆ Azonosító(k);
- ◆ bibliográfiai leírás;
- ◆ szabad szöveges ismertetés, szöveges tömörítés, kivonat, referátum, annotáció;
- ◆ generalizáló osztályozási jelzet, kód;
- ◆ individualizáló osztályozási jelzet, az indexelés kifejezései;
- ◆ felhasználói kódok;
- ◆ alkalmazási kódok.

A bibliográfiai leírás és a besorolási adatok (legalább egy besorolási adat) alkotják a bibliográfiai tételt.

A szurrogátum, ezen keresztül az eredeti kognitívum azonosítását az azonosí-

tó szolgálja. Több azonosító is lehet, például az átvett szurrogátum azonosítójához társul a helyi. (Az ISBN is azonosító: egy kiadást határoz meg.)

A bibliográfiai tétel gyakran önmagában is megjelenik szurrogátumként. (Lásd 2. kötet 3. fejezet.)

A természetes nyelvű szövegek mint szurrogátumok (harmadik adatcsoport) változatos típusokat mutatnak fel, s terjedelmileg is sokfélék. Legelterjedtebb a referátum (*abstract*), amely azért jelentős, mert a könyvtárosi-dokumentátori szakma, a tartalomipar a világirodalmat a tartalmi teljesség igényével talán referátum mélységig képes feltárni. Minden tudománynak létezik legalább egy olyan referáló folyóirata, amely a tartalmilag-minőségileg szelektált publikációk szurrogátumaival lefedi a tudomány világirodalmát, a referált tételeket adatbázisba szervezi és biztosítja elérését. Természetesen ez a megállapítás tudományonként finomításra szorul. A nemzetközi szintű referálás kialakult rendje az angol nyelvű és más világnyelveken írt művekre koncentrál; a kevésbé ismert, kicsiny nyelveken megjelent irodalom feltárása inkább nemzeti keretek között történik.

A generalizáló osztályozás jelzetei csoportosítást tesznek lehetővé; azt mutatják, hogy a szurrogátum (illetve annak eredeti szövege) melyik átfogó vagy átfogóbb tartalmi osztályba, osztályokba tartozik.

Az individualizáló „osztályozás”, indexelés pedig a szurrogátumnak, illetve eredetijének egyéni, jellegzetes és megkülönböztető tartalmi jegyeit, ismérveit nyújtja. A generalizáló, illetve individualizáló osztályozás között nincs éles határ, hiszen egy tétel átfogó vagy egyedi volta mindig viszonylagos. Sokáig csak egyfajta osztályozásban gondolkodtak. Például egy ETO fő táblázati szám első jegyei mutatták az átfogó csoportot, míg a jelzet további részei az egyediséget. Az átfogó osztályok számára önálló sémákat is létrehoztak. Ilyen például a BSO (*Broad System of Ordering*), a Legmagasabb Szintű Rubrikátor, az ún. csúcstezaurusz. (Lásd 2.1.2.3.)

Felhasználói kódokat ritkábban tüntetnek fel. Nehéz ugyanis eldönteni, hogy az adott kognitívumra milyen felhasználói körnek lesz szüksége. A felhasználók körülményesen kategorizálhatók. Pedig még a szabványosítást is megkísérelték abból a szempontból, hogy a felhasználónak milyen célra kell az információ (*Standard Audience Coding*). A vezetők döntésekhez keresnek információt, számukra a szintetizált, erős tömörítésű (például szemle típusú) szolgáltatás felel meg. A kutató ellenkezőleg: az analízáló, részletező információt kéri; mivel témájáról – elvben – minden eddigi ismerettel rendelkezik, arra kíváncsi, van-e, keletkezett-e témájában újdonság. Fontos számára az ún. heurisztikus információ, amely nem a témájára vonatkozik, hanem inkább a problémamegoldás logikai menetében segíti, lerövidíti a kutatás útját, gyakran váratlan eredményekre vezet. Ismét más az oktatás igénye; a diák és az oktatóé is eltér, hiszen az oktató egyben kutató is lehet. Jelentkezik még szakmai, de a túlzott szakszerűséget mellőzni hajlamos igény például az újságírás részéről. Elkülöníthető a népszerűsítés, az ismeretterjesztés szintje is és az innen mutatkozó érdeklődés.

A csoportok felsorolását lehetne folytatni. Bárhogy alakulnak is azonban a felhasználói kategóriák, arról soha nem szabad megfeledkezni, hogy a felhasználók mind egyedi igényekkel jelentkeznek, egyéni célra kérnek tájékoztatást és műveket; valamennyien önálló személyiségek. Létezhetnek azonban olyan esetek, amikor a felhasználói célcsoport megjelölése ugyancsak ajánlatos. Ilyen lehet ifjúságnak szánt művek esetében az életkori kategória megadása. A könyvtár akkor jár el leghelyesebben, ha használói körének ismeretében kiemel néhány csoportot és kialakítja saját „házi” felhasználói kategóriáit. Helytörténeti gyűjtemények például pontosan ismerik a körjük csoportosuló viszonylag tartós felhasználói csoportot.

Az alkalmazási kódok sem mindig jelennek meg. Ennek az is oka, hogy a tételek jelentős része nem minősíthető ebből a szempontból. De gyakran fontos lehet feltüntetni, hogy a szöveg gyógyászati, mezőgazdasági, ipari, környezetvédelmi nevelési stb. alkalmazhatóságára vannak-e utalások. Az oktatással kapcsolatban álló könyvtárakban érdemes a pedagógiai célzatú alkalmazás lehetőségeit (erkölcsi nevelés, hazafias nevelés stb.) feltüntetni. Hasonlóan a felhasználói kódokhoz, a könyvtári környezet ismeretében legcélszerűbb az alkalmazási kódokat is helyileg meghatározni.

A szurrogátum szintén szöveg, és eléggé terjedelmes is lehet. Minden részben vannak olyan adatelemek, amelyeket különös figyelemmel kell meghatározni és kezelni is. Ezek a visszakeresést biztosító adatelemek. Több elnevezésük lehet: elérési ismérvek, besorolási elemek, rendszó, rendszó értékű adatok. Ezek mind ugyanannak a megkülönböztetett adatelemnek a megnevezései. Ez a megállapítás arra az esetre is vonatkozik, ha az ún. szabad szöveges keresés alkalmazásával bármelyik előforduló szó, pontosabban karaktersorozat visszakereshető a szurrogátum határeseteként jelentkező teljes szövegben.

Elérést kell tehát biztosítani a következő adatelemekhez:

1. Az azonosítókhoz. A bibliográfiai tételben megjelenő személy- és intézménynevekhez. A címben előforduló szignifikáns kifejezésekhez, releváns szavakhoz és szószerkezetekhez. (Ezeket kulcsszónak, kulcsszavaknak nevezik.) Az is lehetséges, hogy a bibliográfiai leírásban előforduló bármely adatelem alapján biztosítható a visszakeresés – például az impresszum szerint is –, ha a keresőrendszer szervezésekor erre tekintettel vannak.

2. A generalizáló és individualizáló osztályozás szakjelzeteinek, az indextételek valamennyi kifejezéséhez. A referátumban-szabadszöveges kereséssel lehetséges megtalálni az ún. szövegszavakat. Ennek azért van különös jelentősége, mert folytonosan keletkeznek új terminus technicusok, szakkifejezések, elnevezések, de a feldolgozás segítő eszközei – tárgyszójegyzékek, szótárak, teauruszok, mások – nehezebben és megfontoltan követik a változásokat. A referátumok azonban minden nehézség nélkül követhetik a szakmai terminológia hullámváltozásait. Ez azért is fontos, mert a felhasználók kérdéseiben megjelennek az új vagy divatkifejezések, sőt az egyes szerzők sajátos szóhasználata is.

... 3. Elérést kell biztosítani – ha vannak – az alkalmazási és felhasználói kódokhoz is.

Az elérési ismérvek legtöbbször tudni lehet, hogy milyen alakban fordul elő. Szabályozott alakban jelennek meg a személy- és intézménynevek, testületek nevei, tárgyszavak, deszkriptorok, felhasználói kódok, alkalmazási jelzetek. Vannak azonban olyan kifejezések, amelyekről előre nem tudható, hogy elő fognak-e fordulni a később feltárandó szövegekben; ilyenek a kulcsszavak, szövegszavak.

I.4. A feltárás célja

A könyvtár információs rendszer. Ebből következik, hogy a könyvtár egy nagyobb rendszer alrendszere. Ez a nagyobb rendszer a könyvtárat mindenkor körülvevő társadalommal azonosítható. A társadalmon belül tehát a könyvtár feladata a kommunikáció, az információáramlás biztosítása, természetesen nem egyedülként, mert csak egyike a társadalom információs alrendszereinek. Éppen ezért pontosítani kell feladatát. Mint információs rendszernek, a könyvtárnak elsődleges feladata a kommunikáció, az információcsere, információáramlás biztosítása olyan partnerek között, akik ugyanazon téma iránt érdeklődnek, de nem tudnak közvetlen kommunikációs kapcsolatba lépni egymással (Burkart 1991). Ezzel még nem határolódik el a könyvtár például a sajtótól, ezért a feladat meghatározását tovább kell pontosítani. A kommunikáció biztosítása mellett a könyvtár feladata a társadalom információkincsének, az egyszerűség kedvéért: tudásának megőrzése, és annak biztosítása, hogy ez a tudás belekerüljön a kommunikáció csatornájába.

Tudáson olyan megalapozott és érvekkel alátámasztható modellek tartalma értendő, amelyeket az egyén (vagy egy társadalmi csoport, szervezet, kultúrkör vagy akár az egész társadalom) tudatában, emlékezetében mint kognitív struktúrát megőrizve konkrét és elvont tárgyakról, tárgyak csoportjáról alkotott. A tudás tehát mindazon egyéni és kollektív tapasztalatoknak, megfigyeléseknek, felismeréseknek az együttese, amelyek – mindaddig, amíg ellentétük bizonyítást nem nyer – megalapozottnak és általánosan elfogadottnak tekinthetők. Az információtudomány a tudást nemcsak mint absztrakt ismereteket kezeli, de mint ábrázolható, tárgyasított valóságot is. Ebben a formában válhat ugyanis a tudás információvá, és mint ilyen, a kommunikáció részévé (Kuhlen 1991; Sütő 1999). Az elvont tudást tehát reprezentálni kell, hogy tárgyasulhasson. Ennek a tárgyasításnak sok formája létezhet, a könyvtár szempontjából azonban az a meghatározó, amikor a végeredmény egy dokumentum. (Lásd 1. kötet 4. fejezet.) A dokumentum, illetve az abban tárgyasult tudás a könyvtár mint információs rendszer inputja. Ezt a tudást kell azután a könyvtárban zajló kommunikációs folyamat tartalmává, tárgyává tenni.

Az eredményes kommunikáció alapfeltétele, hogy közlő és befogadó „ugyanazt a nyelvet beszéljék”. A dokumentumok és a mögöttük meghúzódó szerzők egyfelől, és a tudást megismerni vágyó olvasók másfelől – persze a legszélesebb

értelemben véve – különböző nyelveket beszélnek. A kommunikációs csatornát jelentő könyvtár (vagy bármely más információs intézmény) feladata tehát a közös nyelv biztosítása. Azé a közös nyelvvé, amelynek segítségével az aktív befogadó megkaphatja a számára szükséges információt az ebben a folyamatban már passzivitásra korlátozott közlőtől, a dokumentum szerzőjétől. A könyvtári gyakorlatban ez „mindössze” azt jelenti, hogy az olvasó megtalálja az őt érdeklő dokumentumot. Ez a megállapítás azonban nemcsak a könyvtárra érvényes, hanem minden olyan információs rendszerre, amelyik dokumentumok alapján szolgáltat információt, függetlenül attól, hogy könyvtárnak nevezi-e magát vagy sem, és függetlenül attól is, hogy amit szolgáltat, az a teljes dokumentum, vagy annak részlete, helyettesítője, esetleg az abban foglalt információk feldolgozott formája.

A közös nyelv, amin a kommunikáció megvalósulhat, az információkereső nyelv (IKNY). Ezen a nyelven kell a felhasználónak megfogalmaznia a problémáját, hogy arra egy dokumentum vagy más szolgáltatási egység formájában választ kapjon. Ennek előfeltétele, hogy a dokumentumokról készített reprezentációk ugyanezen a nyelven íródjanak. A könyvtárban a tudás elsődleges reprezentációjáról, a dokumentumról újabb reprezentáció készül. Jelkészletét az IKNY adja, feladata pedig az, hogy a felhasználó számára a reprezentált tudást, ismeretet közvetítse. Ebben a felfogásban a dokumentumreprezentáció tudásreprezentációt jelent, amit a dokumentumban tárolt tudás rekonstrukciójának kell megelőznie. A tudásfeldolgozás folyamatát, ami a fentiek szerint a dokumentumban tárolt tudás rekonstrukciójából és az IKNY jelkészletének segítségével történő reprezentációból áll, tartalmi feltárásnak nevezik.

A feltárás célja mindig az, hogy a majdani kommunikációs folyamatban a felhasználó megtalálja a releváns információt problémája megoldásához. Ez a kommunikációs folyamat az információkeresés, amelynek segédeszköze az információkereső rendszer. (Az információtudomány angol terminológiája az „information retrieval” kifejezést használja, ami szó szerinti fordításban információ-visszakeresést jelent. A magyar terminológiában az információkeresés kifejezés honosodott meg, ami pontosabban adja vissza a folyamat jelentését. Analógiaként: magyarul a vadászkutya – „retriever” – is nyomot keres, és nem visszakeres.)

Rendszerelméletileg az információkereső rendszer az információs rendszernek az az alrendszere, amelyik a felhasználóval való kommunikációt hivatott biztosítani. A könyvtáron belül ezt a funkciót a tájékoztató apparátus látja el, beleértve a katalógustól a bibliográfiákon és adatbázisokon át a személyes tájékoztatásig mindent.

1.5. A katalógusok

Cutter már a 19. században megfogalmazta elvárásait a könyvtári katalógusokkal szemben:

1. Lehetővé tenni, hogy az olvasó megtaláljon egy könyvet, amelynek
  - a) a szerzője ismert,
  - b) a címe ismert,
  - c) a tárgya ismert.
2. Megmutatni a felhasználóknak, hogy a könyvtár mivel rendelkezik:
  - a) adott szerzőtől,
  - b) adott témában,
  - c) adott fajta irodalomban.
3. Segíteni az olvasónak egy könyv kiválasztásában annak
  - a) bibliográfiai,
  - b) tartalmi jellemzői szerint (Cutter 1876).

Cutter imponáló, bár a múlt század végi rétegeket is magán viselő gondolatai kapcsán érdemes a katalógusok kérdését megvizsgálni.

A könyvtárak hagyományos visszakereső eszközei a katalógusok és a bibliográfiák. Az irodalomról, az információforrásokról gyűjteménytől függetlenül a bibliográfiák adnak számot, a könyvtári állományt a katalógusok tükrözik. Nyilván ez a katalógusok korlátja is, hiszen egy könyvtári állomány kialakulását számos esetleges tényező vagy kényszerű feltétel befolyásolja, egyebek között a könyvtáros felkészültségének, ízlésének szintje és minősége. Ma már alig van olyan gyenge könyvtár, amelynek feltáró és tájékoztató tevékenysége csak a saját állományára korlátozódna, mert nincs akadály annak, hogy más könyvtárak katalógusaival és távoli adatbázisokkal konzultáljon.

A bibliográfiákkal – a hagyományosan nyomtatottakkal is – a 4. fejezet foglalkozik, de a hagyományos katalógusok fajtáit röviden át kell tekinteni, mert ezek nagyon sok helyen élnek még.

A katalógusok a szurrogátumok rendszerezésére, ezen keresztül az állomány rendszerezett áttekintésére szolgálnak és a szurrogátumok elemei alapján készül-

nek. (Lásd 2. és 3. fejezet.) Elvileg tehát annyi katalógusfajta létezhet, ahány adatelemből áll a szurrogátum és ahányféleképpen ezek az elemek rendezhetők.

Leggyakrabban két főtípust szokás megkülönböztetni, a

- ♦ leíró és a
- ♦ tárgyi katalógust. (Léteznek persze másfajta katalógusok is és van másfajta tipizálás is.)

Meglehetősen helytelenül és torzító egyszerűsítéssel a két főtípust úgy szokták megkülönböztetni, hogy a leíró katalógus „formai” jegyek alapján, a tárgyi katalógus „tartalmi” ismérvek alapján készül. Ez a megkülönböztetés azért leegyszerűsítő, mert nehéz annak eldöntése, hogy a szurrogátumban mi tekinthető formai és mi tartalmi ismérvnek.

Létezik olyan keresési stratégia, amely egy téma felderítésére szerzőtől szerzőig megy a hivatkozások útján, mivel a szerzők neve egyben fémjelzi a témát. A KWIC-technikában (lásd 2.1.2.1.) pedig a dokumentumok címe biztosít tematikai keresést. Említhető múlt századi példa is, az ún. Porosz Instrukciók, mely szerint a szerző nélküli műveket a cím első alanyesetű főneve alatt kell szerepeltetni (az Orvosi Tár tehát a „Tár” alatt található). Ebben az a megfontolás húzódott meg, hogy az első nominativus a témát fejezi ki. De a szabály poroszos, pontosabban formális és merev felállítása tévutat eredményezett. (Lásd 3.2.3.1.) Az indexelésnek-osztályozásnak több funkcióját lehet megkülönböztetni, szemben az elterjedt hiedelemmel, mely szerint egyetlen feladata van, nevezetesen a művek tartalmi feltárása vagy elírása. (Lásd 2.3.1.) A felsorolt példák mutatják, hogy nem pontos és nem is találó még a hagyományos katalógusokat sem a „formai” és „tartalmi” kettősség mentén széthasítani. Adatbázisokban ez a probléma nem is él; ezekben gyakran tűnnek fel elkülönített indexek.

A leíró katalógusok szerkesztését a bibliográfiai tétel teszi lehetővé. (Lásd 3.4.2.) A bibliográfiai tétel minden adata lehet egy katalógus alapja; csupán az a kérdés, hogy érdemes-e mindegyik alapján építeni is egyet? Nyilván nem érdemes. A gyakorlat számára ezért születtek meg a besorolási (egyben elérési) adatokat meghatározó szabványok.

A leíró katalógus három funkciót lát el: kivetíti a dokumentumot, feltárja a művet és a szerzőt. Az entitás-kapcsolat modell (lásd 3.1.2.2.) terminus technicusait használva a leíró katalógus feltárja az első és a második csoportba tartozó entitásokat, vagyis a művet, a kifejezési formát, a megjelenési formát és az egységet, valamint a szerzőt és a testületet. A harmadik csoportba tartozó entitások (fogalom, tárgy, esemény, hely) feltárása a tárgyi katalógusok dolga. (Itt a katalógusokat a funkcióik felől közelítjük meg, és az egyszerűség kedvéért most eltekintünk attól, hogy az entitások attribútumait egyetlen rekordban rögzítjük, és a gépi katalógusok, adatbázisok korában egyetlen, többdimenziós keresést lehetővé tévő katalógust építünk.)

A kialakult könyvtári gyakorlatot áttekintve látható, hogy a hagyományos leíró katalógus profilja sem „tiszt”, a leíró katalógus is vállalkozik – korlátozott mér-

tékű – tartalmi feltárássra. Mivel a szerző és műve között tartalmi kapcsolat van, az ezt feltáró leíró katalógust nem lehet pusztán formai katalógusnak tekinteni. A mű feltárása voltaképpen tartalmi feltárás, amelyet formai eszközökkel oldunk meg. Ezen túlmenően a leíró katalógus további, konkrét tárgyi feltáró funkciót is magára vállalt: a dokumentum tárgyát képező természetes és jogi személy, cím (pontosabban: mű), illetve földrajzi hely feltárását.

1. Természetes és jogi személy, mint tárgy

Ha a dokumentum valamely természetes vagy jogi személyről szól, a leíró katalógus a személy nevét visszakereshetővé teszi, s ezzel direkt keresést tesz lehetővé a tárgyi katalógusok indirekt keresésével szemben, például a leíró katalógusban tárgyi melléktételként * Arany János (1817–1882), ETO rendszerű szak-katalógusban pedig: 894.511 Arany J. (082).

2. Cím (mű), mint tárgy

Ha egy mű valamely másik mű tárgya, a tárgyalást végző dokumentumról készített bibliográfiai rekordnak a tárgyalt műre utaló visszakereső eleme is van, és a leíró katalógusba tárgyi melléktétel kerül a tárgyalt mű adatainál, például * Bartók Béla (1881–1945). Cantata profana.

3. Földrajzi hely, mint tárgy

Ha a dokumentum egy konkrét földrajzi helyről szól, a leíró katalógusban tárgyi melléktétel szerepel a földrajzi névnél, például * Magyarország.

A leíró katalógust igen beszédes struktúra jellemzi. Átfogó szerkezetét a besorolási adatok betűrendje adja. Ezen belül azonban a szabvány szerint, mellette vagy ellenére változatos szerkezet létezhet aszerint, hogy a katalógusnak mit kell felmutatnia. Gondolni lehet olyan írókra, akiknek a gyűjteményben sok művük található. Az író neve alatt művei megjelenhetnek kronológiában (vagy fordított időrendben), utána következik a véle foglalkozó kommentár-irodalom. De műfaji bontás is elképzelhető, ekkor a katalógus nem az életmű alakulását tükrözi, hanem a tematikai gazdagságot, a személyiség színességét, az alkotói területek sokféleségét mutatja fel. (Katalógusok kevésbé, bibliográfiák gyakrabban élnek ezzel a lehetőséggel.) Megszokott szerkezet a következő: gyűjteményes kiadások, összes művek, utána az egyedi művek, közreműködésével készült művek, kommentárok.

De a szerkezeteken belül is felmerülnek kérdések. A problémák sokaságát érzékeltesse két példa. Egy mű többszöri kiadása esetén mindegyik az első kiadás után szerepeljen (mutatja az egyes művek népszerűségét vagy fontosságát), vagy jelenjenek meg a maguk helyén, például az időrendben? Kérdés az is, hogy a művek besorolásakor eredeti címüket vagy lefordított címüket vegyék-e figyelembe? (Ha egy munkát többször fordítanak le, nem is biztos, hogy a címe ugyanaz marad.) Shakespeare-szintű írók sok nyelven vannak meg egy gyűjteményben vagy bibliográfiában, és bizony ajánlatos, hogy egy-egy mű különböző nyelvű kiadásai összekerüljenek. Ezeket fogja össze az ún. egységesített cím.

E problémák miatt a könyvtárak a szabványhoz csatlakozva készítene belső szabályzatot leíró katalógusuk szerkesztéséhez.

A tárgyi katalógusok annak a tárgyszórendszernek, szótárnak vagy osztályozási skémának alapján készülnek, amelyet az indexelésre/osztályozásra bevezettek. Két típusuk van, a tárgyszókatalógus és a szak- vagy szakrendi katalógus. Mind-egyiken belül annyi változat alakult ki, ahány tárgyszó- vagy osztályozási rendszer létezik. Maga a tárgyszókatalógus egyébként is gyűjtő megnevezése minden mellérendelő indexelés alapján készített katalógusnak.

A tárgyi katalógusok szerkezete követi azt a rendet, amely a tárgyszó- vagy osztályozó rendszerben él. Így a tárgyszókatalógus lehet mechanikusan felsoroló a tárgyszavak szigorú betűrendjében. Lehet mérsékeltén strukturált, amennyiben a tárgyszórendszerben egy-két fokozatban tárgyszó-altárgyszó-másodlagos altárgyszó hierarchia él. A katalógusban a tárgyszavakat feltüntető választólapok mutatják a belső szerkezetet is, ezáltal segítik a keresést. Szükséges az utalások beépítése is.

A szakkatalógus többé-kevésbé hierarchikus, követi a szakterület felosztására bevezetett fa-struktúrát. Ennek merevségét formai, nyelvi, időrendi, földrajzi stb. szempontok beiktatása lazítja, illetve a legkisebb osztályokon belül akár mechanikus rend is élhet. Az ETO-t követő katalógusok szerkesztésére külön szabályok élnek, ezek minden ETO-kiadásban megtalálhatók.

A szerkezet oldaláról közelítve a katalógusfajtákhoz, a fentiek alapján nyilvánvaló, hogy típusoktól függetlenül a szerkezet vagy mechanikus, vagy szisztematikus. Mechanikus rendező elv például a szoros időrend, földrajzi vetületben a helynevek mechanikus (szoros) betűrendje, a személy- és intézménynevek betűrendje. Szisztematikus a korszakolást követő időrend, a földrajzi tájegységeket vagy közigazgatási beosztást érvényesítő helyrend, a felosztáselvű szakrend stb.

A mechanikus rendezés nem köti meg, hogy a tételeket milyen adatok fűzzék fel egy felsorolásban. Ezért lehet például tárgyszavakat és szerzőket egyetlen betűrendbe beosztani. Külön neve is van: szótárkatalógusnak hívják, amely tehát a leíró és a tárgyszókatalógust egyesíti. Ebben a katalógusban a feldolgozásnak még a manuális korszakában tűnik fel az ún. „többdimenziós” keresés igénye; ezért benne kell a mai keresőeszközök őst tisztelnünk.

A jó katalógus nem egyszerűen a tételek rendezett együttese, hanem egységet kell tükröznie, a könyvtári állományt egészében kell megmutatnia: a könyvtár nem lehet összehangolatlan részek együttese. Könyvtárakban legalább egy (inkább több) olyan katalógusnak kell lennie, amelyben a teljes állomány megtalálható. A katalógusok nemcsak a keresők számára teszik lehetővé a gyűjtemény használatát, hanem integráló szerepük van az egész könyvtári tevékenység alakulásában a deziderálástól a szolgáltatásokig. Gyakori hiba, hogy egyik-másik gyűjtemény felaprózza katalógusait: dokumentumtípusonként, korszakonként, használói rétegek szerint és egyéb tagolásban létesít katalógusokat, de nincs egyetlen sem, amelyik a teljes állományt, a gyűjtemény egészét tükrözné. Ha nincs olyan katalógus (a könyvtári munkafolyamat tartóoszlopa), amelyhez a többi csatlakozik, akkor

az állományfeltáró eszközök rendszere mozaikokra hullik, aminek következménye a könyvtár egész tevékenységének szétesése.

Egy könyvtár katalógusainak egymást ki kell egészíteniük, egymáshoz kell illeszkedniük egy rendszerszemléletben kialakított visszakeresési stratégia és a könyvtári folyamatszervezés ésszerű elvei alapján.

Mindez nemcsak a hagyományos katalógusokra igaz, hanem érvényes a gépi katalógusokra és adatbázisokra is.

A gépi katalógus eltünteti a határokat a bibliográfiai leírás és a tárgyi feltárás között: a bibliográfiai rekordban, egyetlen struktúrában, a MARC-formátumban kapnak helyet a leíró és a tematikus adatok. A katalógizálók és a szakozók ugyanazzal a bibliográfiai rekorddal dolgoznak. Megszűnik a konkrét személyről, testületről, műről, földrajzi helyről szóló irodalom feltárására kitalált és a manuális leíró katalógusokba nem illő tárgyi melléktételek problematikája; ezek a besorolási adatok a tárgyszavakkal egy csoportba kerülnek (6XX MARC-mezők). Nem kell korlátozni a tárgyi hozzáférési pontok számát sem, és a tárgyszó bármely elemére lehet keresni. Ez felveti azt a kérdést is, hogy lehet-e szabványosítani és nemzetközi szinten egységesíteni a tárgyszavazást. Nagy tárgyszó- és osztályozási rendszerek vannak már most is használatban (például a Library of Congress tárgyszórendszere vagy az ETO), sok helyen kísérletek folynak ilyenek létrehozására, és az IFLA is elkezdte a tárgyi besorolási adatok egységesítési lehetőségeinek kutatását.

Cutter követelményeinek hitelességét megerősíti számos modern vizsgálat, amelyek az általa mondottakat leginkább abban egészítik ki, hogy az olvasók igényeik lehető leggyorsabb kielégítését várják el a könyvtártól. Az információs és kommunikációs infrastruktúra fejlesztésén túlmenően ezt az újabb igényt a feltárás eszközeül használt információkereső nyelvek úgy tudják kielégíteni, hogy reprodukálhatóvá teszik az egyszer sikeresen végrehajtott információkeresést. Fontos követelmény továbbá, hogy olyan jelrendszert használjanak, amely a lehetőség szerint egyértelmű, és anélkül is értelmezhető, hogy a természetes emberi nyelvet kísérő egyéb metanyelvi kifejezőeszközöket kellene segítségül hívni, s ne kívánják meg a felhasználótól hosszas előtanulmányok elvégzését ahhoz, hogy használni tudják őket. Ez utóbbi feltételnek akkor tudnak megfelelni, ha minél inkább hasonlítanak a természetes nyelvre. Mindezek a követelmények csak elméleti jellegűek, nincs egyetlen információkereső nyelv sem, amelyik mind-egyiknek meg tudna felelni.

Irodalom

- Burkart, M.: Dokumentationssprachen. In Buder, M. – Rehfeld, W. – Seeger, T. (hrsg.): *Grundlagen der praktischen Information und Dokumentation*. München, 1990, K. G. Saur.
- Cutter, Ch.: *Rules for printed dictionary catalogue*. Washington, D. C., 1876, Gout. Printing Office.
- Ferenczy E.: A könyvtár gyűjteménye. In *Könyvtárosok kézikönyve*. Szerk. Horváth T., Papp I. Budapest, 1999, Osiris.
- Kuhlen, R.: *Hypertext. Ein Medium zwischen Buch und Wissensbank*. Berlin–Heidelberg, 1991, Springer.
- Kunszt György: *A tudományos kutatás logikai modellezése és tematikai irányítása*. Budapest, 1975, Akadémiai. /Tudományszervezési füzetek/
- McKay, D. M.: A jelentés helye az információelméletben. In Horányi Özséb (szerk.): *A kommunikáció. I. A kommunikatív jelenség*. Budapest, 1977, Közgazdasági és Jogi, 203–213. o.
- McKay, D. M.: *Information, mechanism and meaning*. Cambridge (Mass.)–London, 1969, The MIT Press.
- Sallai István – Sebestyén Géza: *A könyvtáros kézikönyve*. 2. kiad. Budapest, 1965, Gondolat.
- Salton, G. – McGill, J.: *Introduction to modern information retrieval*. New York, 1983, McGraw-Hill.
- Sütheő Péter: *Hypertext. Természetes intelligencia az információtudományban*. Budapest, 1999, OSZK.
- Sziksainé Nagy Ilona: *Leíró magyar szövegtan*. Budapest, 1999, Osiris.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár